

Олександр Герасимчук

«ЛІКВІДАЦІЯ» ЗЕМЕЛЬ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1906–1917 рр.)

У статті висвітлюється один з аспектів реалізації століпінської аграрної реформи на Чернігівщині (1906–1917 рр.), зокрема діяльність Селянського поземельного банку стосовно продажу селянам власних банківських земель.

Ключові слова: Чернігівська губернія, аграрна реформа, Селянський поземельний банк, «ліквідація» банківських земель, землевпорядні комісії, хутір, відруб.

У реалізації завдань століпінських аграрних перетворень на початку ХХ ст. важлива роль відводилася Селянському поземельному банку, який забезпечував фінансовий бік земельної реформи. У історико-економічній науці діяльність цієї фінансової установи в роки аграрної реформи вже знаходила своє відображення. Достатньо сказати, що всі вчені, які досліджували питання, пов'язані зі століпінською аграрною реформою, так чи інакше не могли оминати ролі цього закладу в реалізації земельних перетворень. До питання діяльності Селянського поземельного банку в період століпінської аграрної реформи зверталися в своїх дослідженнях Д. Батуринський, С. Дубровський, О. Краснікова, А. Опря, Н. Проскуракова, В. Шевченко [1]. Вищезазначені дослідники розглядали діяльність цього фінансового інституту комплексно в загальноімперському чи загальноукраїнському масштабі. Окремого дослідження, яке б висвітлювало здійснення операцій банку на Чернігівщині, не було. Загальні аспекти його діяльності в Чернігівській губернії в роки століпінської аграрної реформи також уже розглядалася автором у одній з попередніх публікацій [2]. Мета даної статті – детально розкрити один з ключових пунктів діяльності Селянського поземельного банку в Чернігівській губернії в роки аграрної реформи, а саме: джерела формування фонду власних банківських земель і їхня «ліквідація», тобто продаж чи віддача селянам в оренду.

Чернігівське відділення вищезгаданої фінансової установи було створене за указом Сенату 18 травня 1882 р. На початковому етапі своєї діяльності, у відповідності з урядовою політикою консервації общинно-станових інститутів, банк створював найсприятливіші умови для купівлі землі громадами й товариствами. У 1895 р. за ініціативою міністра фінансів С. Вітте Селянському банку (єдиному з усіх іпотечних банків Російської імперії) було надано право купувати дворянські землі й створювати власний земельний фонд, а потім продавати цю землю селянам. Уже до 1906 р. селянами із цього банківського земельного запасу в Російській імперії було куплено 670,1 тис. дес. землі. А за посередництвом новоутвореної фінансової установи ними було придбано 9 млн дес. землі (62,4 % приросту приватного селянського землеволодіння за 1882–1905 рр.).

Новий період у діяльності Селянського поземельного банку на Чернігівщині розпочався з початком століпінських аграрних перетворень. У системі їхніх заходів цій

© Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

фінансовій установі відводилася надзвичайно важлива роль. На неї було покладено завдання надавати селянам широку допомогу як шляхом надання позик на купівлю десятин, так і посиленням операцій щодо придбання земель за рахунок власних банківських коштів. Тим самим Селянський банк повинен був сприяти «міцному впровадженню в середовищі селянського населення одноосібної власності на землю, як основи перетворення господарчого устрою сільської Росії» [3, с. 165].

Першим суттєвим кроком у напрямі аграрних перетворень став царський указ від 4 березня 1906 р. про створення губернських і повітових землевпорядних комісій [4, с. 64]. Головним їхнім завданням повинна була стати саме допомога Селянському банку в його землевпорядній діяльності. Функції їх щодо банківської діяльності мали бути суто консультативними без утисків фінансової установи в купівлі й продажу поміщицьких земель селянам [5, с. 130]. Землевпорядні комісії й створювалися в першу чергу там, де банківські операції були найактивнішими, або там, де про це клопотали губернатори. В указі від 4 березня вказувалося, що «в обов'язки землевпорядних комісій покладено з'ясування становища селянського землеволодіння для сприяння Селянському банку в його операціях у даному повіті». Комісіям доручалося обговорення питань щодо доцільності придбання фінансовою установою пропонуваного для купівлі маєтків і щодо порядку їхньої «ліквідації», встановлення ступеня потреби селян у землі й сприяння в з'ясуванні її дійсної вартості [6, с. 64, 70].

З метою збільшення земельного фонду банку в 1906 р. йому було передано частину удільних і казенних земель та скасовано обмеження щодо придбання поміщицьких земель для подальшого продажу їх селянам. Одночасно були знижені відсоткові платежі банківським позичальникам і дозволено надання позик під заставу надільних земель. Якщо до аграрної реформи Селянський банк віддавав перевагу колективним покупцям землі, то з 1906 р. його головною метою в руслі аграрної реформи стало впровадження міцних одноосібних господарств. Купуючи одноосібно землю, селяни повинні були сплачувати лише 10 % від позики. У товариських покупках (і обцинних) позикова допомога обмежувалася 80 %. Безземельним і малоземельним селянам, які не мали засобів для внесення доплат до позик, що надавалися в розмірі 90 % спеціальної оцінки, було дозволено видавати позик у повному розмірі оцінки. Проте такий крок був радше винятком. На думку банківської адміністрації, виплата частини купівельної вартості землі, що придбавалася селянами, мала своєрідне «виховне» значення, оскільки зміцнювала в селянах-покупцях почуття власності. «Необхідно, щоб покупець раніше, ніж стане власником прикупленої землі, покрив певну частину купівельної ціни... Сплативши за землю з трудових заощаджень, селянин переймається переконанням, що ця земля є його невіддільною власністю й начебто рідниться з нею», – зазначалося в «Огляді» діяльності Селянського банку за 1906–1910 рр. [7, с. 24].

Купуючи землю в приватних власників, банк був дуже обережним і ретельно зважував придатність придбаної землі для подальшого розпродажу. До уваги бралася вся сукупність сільськогосподарських умов дворянського маєтку: відстань від нього до найближчого торгового центру, придатність землі для розподілу на ділянки й створення селянських господарств та ін. Перетворення Селянського банку в найбільшого покупця землі в країні, без сумніву, вплинуло на коливання земельних цін. У 1906–1907 рр., тобто в період масових продажів земель поміщиками, банк не допустив знецінювання приватновласницьких маєтків, що виставлялися на продаж. Ним було також попереджено штучне завищення вартості землі, коли попит не неї з боку селян зріс. Крім того, активна роль Селянського банку унеможливила скуповування землі за безцінь різного роду спекулянтами. У середньому ціни на банківську землю, що купувалася селянами, були на 23 % нижчі, ніж на земельному ринку.

Упровадження й розвиток дрібного землеволодіння в умовах одноосібної власності, незалежна праця землеробів на власній ділянці, відмежованій і облаштованій у постійних межах, – ось ті принципи, які були покладені в основу діяльності Селянського банку в процесі продажу землі селянам із власного земельного запасу в роки реалізації столипінської аграрної реформи. Ці заходи, які одержали назву

«ліквідації» земельного запасу банку, здійснювалися в тісній взаємодії із землевпорядними комісіями. Роботи з розмежування земель виконувалися відрядженими в розпорядження місцевих відділень фінансової установи землемірами землевпорядних комісій і межовими техніками зі складу штатних чиновників банківських відділень. Крім того, за потреби до робіт залучали вільнонайманих приватних землемірів. До 1915 р. в розпорядженні всіх відділень банку перебувало 106 землемірів, 40 помічників землемірів і 146 межових техніків. У процесі підготовки земель до розпродажу у відповідності з вимогами землевпорядкування проводилося вивчення ґрунтових умов, здійснювалися гідромеліоративні роботи: облаштування колодязів, спорудження водосховищ із загатами та містками, осушення боліт.

На перших порах покупці-одноосібні власники банківської землі уникали продажу своїх наділів, притримуючи їх із притаманною селянину обережністю про всяк випадок. Збереження зв'язку з наділом залишало їм надію на повернення на старе місце у випадку невдалої спроби зміцнити господарство в нових умовах. Через 3–4 роки після початку реформи, звикнувши до нової ділянки, селяни за можливості прагнули вже позбавитися колишнього наділу й використати виручені від продажу гроші на господарче освоєння нового місця. У «Огляді» діяльності Селянського банку за 1906–1910 рр. зазначалося, що сміливці, не злякавшись ні новизни відокремленого володіння, ні залякування, ні погрози бути спаленими задрісниками, ні насмішок сусідів, були на місцях першими учасниками незалежного землекористування, яке раніше не було відоме господарчій свідомості народу. На їхньому прикладі селянство вперше побачило, що можна не лише існувати, а й добре жити. Селяни, що осіли на банківських землях, заявляли, що вони «побачили світло» [7, с. 18, 44–45].

Так звана «ліквідація» банківських наділів, тобто продаж селянам земель власного банківського фонду, в роки столипінської аграрної реформи відбувалася досить активно. «Справа ліквідації, складна й відповідальна за всіх умов, ще більше ускладнювалася особливою обстановкою моменту. Зростаюче зубожіння села й тільки-но пережиті політичні події привели уряд до усвідомлення невідкладної необхідності корінної перебудови всього господарчого устрою селянського життя на засадах, які б забезпечували повагу до власності й піднесення продуктивності землі», – читаємо в газеті «Черниговское слово» за 1910 р. [8, с. 1]. З 1906 р. банку було надано можливість розраховуватися з продавцями землі цінними паперами (т. з. «5 %-ми свідетельствами» й «6 %-ми обов'язательствами») за їхньою номінальною вартістю. Із цього часу загальна площа землі, яка знаходилася в розпорядженні цієї фінансової установи, почала швидко зростати [9, с. 68]. Для характеристики діяльності Селянського банку по розпродажу земель власного фонду наведемо цифри його запасу по Чернігівській губернії з 1906 по 1915 р. в табл. 1 [10, с. 49; 11, арк. 101 зв.–102; 12, арк. 106 зв.–107].

Таблиця 1

**Площа земельного фонду Селянського поземельного банку
в Чернігівській губернії в 1906–1915 рр.**

Роки	Кількість маєтностей банку	Площа землі (тис. дес.)	Ціна всієї землі (тис. руб.)	Середня ціна за 1 дес. (руб.)
1906	11	11,5	2038	177
1907	22	14,5	2343	162
1908	93	39,7	5412	136
1909	141	50,4	7059	140
1910	150	48,0	6400	133
1911	145	37,0	4350	118
1912	131	21,4	1692	79
1913	113	16,2	1113	69
1914	91	13,4	796	59
1915	70	12,4	681	55

Як свідчать дані табл. 1, з 1906 по 1910 рр. земельні запаси Селянського банку збільшувалися, а потім у процесі зростання масштабів розпродажу земельного фонду почали зменшуватися. До складу земельного запасу банку входили: 1) землі, куплені ним від приватних власників; 2) землі, передані йому з удільного відомства на підставі закону від 12 серпня 1906 р.; 3) землі, які перейшли до нього від неспроможних позичальників [11, арк. 58 зв.]. Улітку 1907 р. в губерніях з найбільшою кількістю банківських земель (а Чернігівська губернія якраз такою й була) були створені тимчасові відділи ради Селянського банку, й цим було покладено початок широкої роботи з «ліквідації» земель банківського фонду. Для цих цілей були підготовлені спеціалісти й вироблено технічні прийоми виконання робіт [8, с. 1].

Допомогу фінансовій установі у справі «ліквідації» землі надавали губернські й повітові землевпорядні комісії, які, як уже зазначалося, були створені в 1906–1907 рр. і одним з головних завдань яких було саме сприяння його діяльності щодо операцій з продажу колишньої поміщицької землі селянам. Для врегулювання діяльності й узгодження дій банку з комісіями урядом 1 червня 1907 р. було видано, як додаток до Указу від 15 листопада 1906 р., «Правила видачі Селянським поземельним банком позик для покращення землекористування», а потім комітет із землевпорядних справ 19 лютого 1908 р. затвердив «Тимчасову інструкцію про підстави й порядок ліквідації земель, що належать Селянському поземельному банку» [13, арк. 37–44]. Клопотання про позики на покриття затрат при виділенні на хутори й відруби товариства й окремі домогосподарі подавали в місцеві відділення банку, які, переконавшись у відповідності клопотань вимогам «Правил», передавали їх у землевпорядні комісії для остаточного висновку [13, арк. 93]. Селяни могли звернутися спочатку й до землевпорядної комісії з відповідною заявою, а комісія після свого засідання вже клопотала перед фінансовою установою щодо задоволення прохання, а потім доводила до відома заявника рішення банку про згоду чи відмову задовольнити це клопотання [27, арк. 5].

Відповідальність за підготовку й розпродаж кожного окремого банківського маєтку покладалася на визначену посадову особу – «ліквідатора» [14, с. 115]. «Ліквідатори» обиралися переважно зі складу службовців місцевих відділень або центрального управління фінансової інституції. Складений «ліквідатором» план розподілу й розцінки маєтку передавався разом з посімейно-майновими списками майбутніх покупців до місцевої землевпорядної комісії [15, с. 97]. Банк своєї землі нікому не нав'язував, навпаки, покупці ретельно відбиралися. Якщо серед місцевих селян не було достатньої кількості покупців, вживалися заходи для залучення до придбання землі селян з інших повітів [16, с. 74]. Відмови місцевого населення від купівлі банківських земель, що були поширеним явищем у роки селянських заворушень 1905–1907 рр., з часом стали рідкістю. Якщо в перші роки столипінської аграрної реформи розпродаж земель розтягувався на місяці й потребував залучення покупців з інших повітів і губерній, то в подальшому ділянки розкуповували за декілька тижнів, іноді навіть застосовували жеребкування серед численних прохачів [7, с. 44–45].

Комітет із землевпорядних справ рекомендував Селянському банку розділяти землю в першу чергу на хутірські ділянки, оскільки хутір на їхню думку, був «най-досконалішим типом землеоблаштування», і лише за наявності проблем щодо водопостачання чи за інших місцевих умов виділяти землю на відруби. За неможливості розпродажу відразу всієї земельної площі пропонувалося на банківських землях створити хоча б кілька хуторів, які б стали показовими й були б прикладом і стимулом для інших селян [13, арк. 40–40 зв.]. Щодо цього газета «Черниговское слово» в 1910 р. писала: «Для того щоб досягнути запланованих цілей, потрібно було сільське життя вивести із застою, необхідно було створити живі приклади, які б наочно довели користь і переваги нових порядків землекористування. На ліквідаційних землях потрібно було дати зразки господарств нового типу, облаштованих на засадах одноосібного володіння й пристосованих до виробничого використання землі силами рядового селянина» [8, с. 1].

Діяльність Селянського банку на Чернігівщині сприяла мобілізації земельної

власності, суть якої полягала в праві власника на свій розсуд необмежено відчужувати, придбавати, ділити й з'єднувати свої володіння. Результатом банківської «ліквідаційної» політики стало суттєве зменшення дворянського землеволодіння на Чернігівщині вже до 1910 р.; землі поміщиків поступово переходили у власність селян. У регіоні найпомітніше мобілізація земельної власності відбувалася в північних повітах Чернігівської губернії, де були найбільші площі дворянського землеволодіння. Так, за 1877–1909 рр. в Сосницькому повіті дворянські землі зменшилися з 124 до 57 тис. дес., у Новозибківському – з 118 до 59 тис. дес., у Городнянському – з 119 до 57 тис. дес., у Мглинському – з 108 до 72 тис. дес., у Чернігівському – з 109 до 55 тис. дес. Значно повільніше процес переходу дворянських земель до селян відбувався в Остерському, Кролевецькому, Борзнянському, Конотопському повітах, проте це були райони, які характеризувалися найродючішими ґрунтами, переважанням подвірного селянського землеволодіння й найменшими площами дворянських земель. Інакше кажучи, землі тут і без банківського втручання були мобільними й ними активно торгували. Ціна землі в цих повітах була найвищою в регіоні й продовжувала зростати. У всій губернії дворянські землі з 1877 р. до 1910 р. зменшилися з 1351 тис. дес. до 712 тис. дес. Найсуттєвіше зменшення припало на 1906–1909 рр., тобто на перші роки реалізації аграрної реформи. Якщо за 1877–1905 рр. дворяни втратили на Чернігівщині 391 тис. дес. землі, то за 1906–1909 рр. від дворян до інших власників перейшло 248 тис. дес. землі [17, с. 4–6].

Хоча банк і надавав кредит покупцям землі, однак приблизно 15–20 % купівельної суми необхідно було вносити відразу. Це було під силу лише заможним селянам [18, с. 124]. Після кількох указів і розпоряджень у 1907 р. було встановлено такі терміни погашення позики: 13, 18, 28, 41 і 55,5 років. У 1906 р. банківська позичка становила в середньому 84 %, у 1907 р. – 88 %, з 1908 р. – від 80 % до 90 % купівельної ціни однієї десятини землі. Для порівняння нагадаємо, що в 1885 р. банк давав усього 54,6 % від купівельної ціни, у 1895 р. – 48,2 %, а в 1905 р. – 54,7 %. Виплата відсотків за одержану позичку залежала від терміну, на який вона бралася. До законодавчих актів 1905–1906 рр. відсотки за одержані кредити коливалися від 11,5 % за мінімального терміну до 6 % за максимального [19, с. 9; 20, арк. 55]. Столипінське законодавство з метою «подальшого полегшення придбання селянами земель, куплених Селянським банком, або тих, які продавалися за його посередництва» встановило нижчі, ніж раніше, відсотки за кредити: 9,5 % за мінімального й 4,5 % за максимального термінів позик [21, с. 1–3].

З 1908 р. відділенням Селянського поземельного банку було надано більшої самостійності у здійсненні операцій. У січні цього року банківською адміністрацією було доведено до відома повітових землевпорядних комісій Чернігівської губернії, що віднині справи про купівлю землі окремими селянами будуть вирішуватися банківськими відділеннями на місцях без погодження з Петербургом, як це було раніше. Виняток становили лише угоди про купівлю землі громадами й товариствами [22, арк. 20].

Коло покупців банківських земель було досить широким, хоча перевага надавалася індивідуальним господарям. У тимчасовій інструкції про підстави й порядок ліквідації земель, що належали Селянському поземельному банку, від 19 лютого 1908 р. зазначалося, що «продаж землі сільським громадам і товариствам допускається лише в особливих випадках, не інакше, як з дозволу Особливого ліквідаційного відділу, Тимчасового відділення Ради або її уповноваженого» [13, арк. 40 зв.]. «У виняткових випадках банк не відмовляє в продажу землі навіть у загальне володіння – сільським громадам і товариствам, незмінно враховуючи різноманітні побутові умови й особливості місцевого життя», – писала газета «Черниговское слово» в 1910 р. [23, с. 2].

Згідно з указом від 27 червня 1908 р. товариства могли одержати позичку за умови формальної згоди виділяти за першої вимоги члена товариства його частку землі в приватну власність із звільненням від кругової поруки. Домогосподар, який виходив з товариства, ставав одноосібним позичальником банку. За цим же указом одноосібним власникам надавалася позика в розмірі 90 % вартості землі, безземельним і мало-

земельним – у розмірі повної вартості, а товариствам лише 80 % [16, с. 73, 75]. Тим не менше, у 1910 р. за сприяння Селянського банку в Чернігівській губернії купили 24 дес. землі Селищанське товариство (13 домогосподарів) Ніжинського повіту, 6 дес. землі купило Виблівське товариство (8 домогосподарів) Чернігівського повіту, 26 дес. землі купило Недільське товариство (3 домогосподарі) Мглинського повіту, 12 дес. землі купило Дубровинське товариство (6 домогосподарів) Городнянського повіту [24, с. 2]. Однак переважну більшість землі в тому ж таки 1910 р. банком було продано все-таки індивідуальним господарям (69,9 %) [12, арк. 72–72 зв.]. Найбільші за площею маєтності Селянського банку на Чернігівщині знаходилися в Чернігівському (1159 дес., с. Жукотки), Городнянському (1100 дес., хутір Миколо-Воздвиженський; 1000 дес., с. Вихвостів), Стародубському (861 дес., с. Понурівка), Новгород-Сіверському (829 дес., с. Шептаки) повітах [25, с. 2].

Стимулюючи утворення хуторів і відрубів, банк не лише надавав покупцям пільги при наданні позик, а й за відсутності в покупця вільних грошей для негайного внесення задатку віддавав йому ділянку в оренду на 3 роки для того, щоб він міг «піднятися й зібратися з грошима» [28, с. 74]. Якщо в 1908 р. в Чернігівській губернії частка індивідуальних покупців до загальної кількості всіх покупців становила 29,1 %, то в 1909–1911 рр. відповідно 53,5, 69,9 і 83,2 %. У наступні 1912–1914 рр. кількість індивідуальних покупців дещо зменшилася й становила відповідно 73,2, 79,4 і 76,5 %. За даним показником Чернігівська губернія була приблизно на однаковому рівні з іншими українськими губерніями. У передвоєнному 1913 р. значно меншим цей відсоток був у Херсонській (20,8 %) і Катеринославській (50 %), а більшим – у Подільській (99,6 %) губерніях [12, арк. 72–72 зв.]. Кількість запроданої (тобто з відтермінуванням виплати) Селянським банком землі окремим домогосподарствам у 1907–1914 рр. показана в табл. 2 [10, с. 50; 11, арк. 98 зв.–99; 12, арк. 68 зв., 72, 103 зв.–104].

Таблиця 2

Кількість проданої (з відтермінуванням виплат) Селянським банком землі індивідуальним власникам Чернігівської губернії у 1907–1914 рр.

Роки	Усього покупців (одноосібних і товариств)	Продано окремим домогосподарствам			
		Кількість домогосподарств	Площа (дес.)	Продажна ціна всієї землі	Продажна ціна 1 дес.
1907	4610	472	2868	639068	223
1908	260	-	-	-	-
1909	946	642	4181	967805	231
1910	1831	1570	11578	2090035	181
1911	1925	1672	16210	2911154	180
1912	960	568	5107	744828	146
1913	798	634	12772	1563171	122
1914	73	73	547	78415	143

Дані табл. 2 наочно демонструють постійне (за винятком 1908 р., коли землю купували лише товариства) до 1912 р. зростання в губернії продажів землі індивідуальним власникам. Значні масштаби банківських операцій в роки століпінської реформи приводили до поступового зниження ціни землі, що заохочувало окремі домогосподарства до збільшення своїх земельних ділянок шляхом їхньої купівлі за сприяння Селянського поземельного банку.

За неможливості розпродати відразу всю земельну ділянку, Селянський банк продавав її частину, інша частина чекала того часу, коли приклад нового успішного хутірського господарювання надихне інших селян на відокремлення [13, арк. 40 зв.]. Прикладом так званої «ліквідаційної» роботи банку можуть слугувати додані до його

звітів плани розподілу на ділянки деяких банківських маєтностей. Серед «ліквідованих» у межах Чернігівської губернії земельних ділянок у звіті Селянського банку за 1906–1910 рр. ми знаходимо план розподілу маєтності «Вороньки» Козелецького повіту [9, с. 70]. Названа маєтність знаходилася на півдні Козелецького повіту за 18 верст від м. Бобровиця. Селянський банк придбав цю ділянку площею 3212 дес. у 1906 р. за 807200 руб. За складом угідь цей маєток складався із 75 % орної землі найкращої якості, 20 % – низинного солончаку для сіна та вигону й 5 % – сінокісно-болотної землі. Земля в маєтності була придатна не лише для посіву зернових, а й для вирощування тютюну й цукрових буряків. Водопостачання здійснювалося з двох ставків, підґрунтові води знаходилися на глибині 2–3 сажнів (4–6 м), що полегшувало копання колодязів, яких у маєтку було близько 200. «Ліквідаційний» план цього

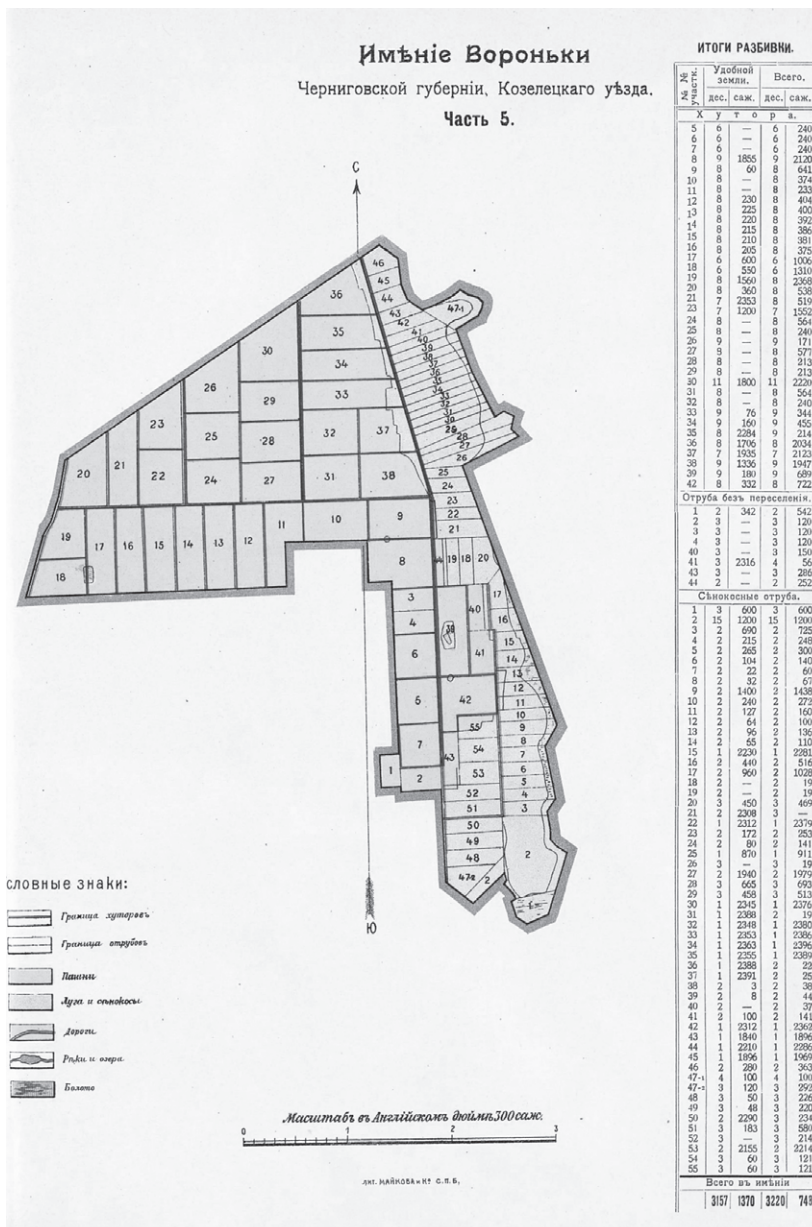

Рис. 1. «Ліквідаційний» план земельної ділянки «Сердюково», що перебувала у власності Селянського поземельного банку (маєтність «Вороньки», Козелецький повіт, 1908 р.).

маєтку було затверджено в 1908 р., а продажна ціна всієї площі була встановлена в сумі 875 тис. руб. Маєток складався з 3-х частин – «Центральна ділянка» (2608 дес.), «Додаткова» (144 дес.) і «Сердюково» (467 дес.). Згідно з ліквідаційним планом, ділянки було розбито наступним чином: у «Центральній» утворено 209 хуторів, 10 орних відрубів, 192 низинних сінокісних відрубів і 2 ділянки товариського володіння (77 дес.), які були незручними для розбивки на самостійні господарські одиниці. Крім цього, за клопотанням повітового земства було надано ділянку площею близько 50 дес. для заснування сільськогосподарської школи. Ділянка «Додаткова», яка була суміжна з присадибними ділянками жителів сіл Вороньки й Веприка, була розбита на 243 відруби. Ділянка «Сердюково» була розподілена на 36 хуторів, 8 польових орних відрубів і 55 сінокісних відрубів як додаткових до хутірських і для окремого продажу (рис. 1) [7, с. 115–116, 277; 9, с. 70–71].

План землеоблаштування, зображений на рис. 1, наочно демонструє приклад діяльності Селянського банку, спрямованої на створення індивідуальних селянських господарств. Газета «Черниговское слово» в 1910 р. писала: «У даний час земля з володіння банку надходить у продаж майже виключно в підготовленому вигляді – окремими ділянками, пристосованими до одноосібного володіння. Ділянки ці продаються або для хутірського господарства з поселенням покупця на самій ділянці, або з облаштуванням покупцями поблизу відведених відрубів невеликого поселення, в якому кожен власник відрубу одержує присадибну ділянку, яка разом з відрубом становить його самостійну ділянку» [23, с. 2]. У звіті банку відзначалося, що при «ліквідації» маєтності Вороньки спостерігалися часті відмови населення від купівлі банківських земель у надії на безкоштовну нарізку ділянок. Завдяки такому ставленню місцевих мешканців дві третини площі маєтку перейшли до виселенців із сусіднього Ніжинського повіту. У заключній частині опису маєтку його укладачі зазначали, що «господарче становище місцевих хуторян цілком задовільне..., обробка ґрунту ретельна. У хуторян є більше десятка удосконалених молотарок» [9, с. 71].

Станом на 1 січня 1907 р. Селянський банк в межах Чернігівської губернії володів 14512 дес. землі, вартість якої становила 2343193 руб. Упродовж 1907–1909 рр. ним було придбано ще 41325 дес. землі вартістю 5330354 руб. Таким чином, на початок 1910 р. Селянський банк володів на Чернігівщині землями загальною площею 55837 дес. вартістю 7673547 руб. [9, с. 68]. На середину 1910 р. площа банківських земель у губернії зросла ще більше й досягла свого максимуму за роки столипінської аграрної реформи. Підтвердження цього ми знаходимо в газеті «Черниговское слово», яка писала: «На 1 липня ц. р. загальна площа земель, що належать селянському банку, дорівнювала 57492 тис. Із цієї кількості 24664 дес. запродано під відрубні й хутірські ділянки, а 4074 дес. залишені під засадження лісом, остаточно проданих земель і тих, що перейшли в юридичне володіння 10814 дес. [42, с. 2]. У 1910 р. банк купував землю в середньому по 157 руб. за десятину, а продавав по 189 руб. [9, с. 68; 29, с. 46]. Залежно від родючості ціна могла бути й набагато вищою. Так, неодмінний член Городнянської повітової землевпорядної комісії, яка вела найактивнішу серед усіх повітів «ліквідаційну» діяльність, на початку 1909 р. доповідав у губернську землевпорядну комісію, що земельні володіння банку в селах Великий Листвен і Вихвостів продаються за цінами: орна підживлена земля – 260–375 руб. за дес., орна не-підживлена – 75–210 руб. за дес. й сінокісна – 150–350 руб. «Ліквідатор» маєтностей Селянського банку, неодмінний член Чернігівської повітової землевпорядної комісії в той же самий час повідомляв губернську комісію, що «за 4–5 верст від Чернігова є до 320 дес. землі для продажу селянам під хутірське поселення за ціною 1 дес. від 40 до 300 руб.» [30, арк. 4, 35]. У газеті «Черниговское слово» в 1910 р. наводився приклад купівлі землі товариством цукрозаводчика М. Терещенка, яке за десятину родючої землі біля залізничної станції Бахмач Конотопського повіту платило 350–400 руб., за 5–6 верст від станції за землю давали вже 200–250 руб. за дес. в той час як середня ціна землі в цій місцевості становила 150–200 руб. [31, с. 3]. Принагідно зазначимо, що в Конотопському повіті була найродючіша, а відповідно й найдорожча на Чернігівщині земля. За даними «Сільськогосподарського огляду Чернігівської губернії»

за 1905 р., ринкова ціна десятини землі тут становила 449 руб., у той час як середня по губернії була 196 руб. [32, с. 192–193]. Отже, недарма Чернігівщину на поч. ХХ ст. відносили до регіонів з досить високими цінами на землю, у чому можна переконалися, порівнявши її з цінами десятини землі в суміжних регіонах (Орловська – 123 руб., Харківська – 166 руб., Київська – 169 руб.) [9, с. 68].

Що стосується характеру угідь, якими розпоряджався Селянський поземельний банк на Чернігівщині в 1910 р., то 58,1 % загального запасу припадало на долю орної землі, лісу – 11,6 %, інших «зручних» земель – 26,1 % і «незручних» – 4,2 % [9, с. 68]. Банківські лісові ділянки поділялися на 4 категорії: 1) ліс, який зберігали для господарських потреб; 2) ліс для продажу разом із землею; 3) ліс, який призначався для вирубки й перетворення підлісної землі в орну; 4) ліс, призначення якого не визначене [11, арк. 61]. Наприклад, у газеті «Черниговские губернские ведомости» в 1911 р. читаємо оголошення: «Чернігівське відділення Селянського поземельного банку оголошує, що 18 серпня 1911 р. о 12 год. дня в приміщенні відділення відбудуться торги стосовно продажу 308,11 дес. лісу з маєтності Банку при с. Чабурове Погарської волості Стародубського повіту. Торги розпочнуться із суми 39812 руб... Термін вирубки не більше 5 років, покупець зобов'язаний вирубувати щорічно не менше 1/5 частини лісу й здавати Банку підлісну землю» [33, с. 6]. Діяльність Селянського банку щодо придбання поміщицьких земель в українських губерніях на початковому етапі столипінської аграрної реформи покажемо в табл. 3 [34, с. 34–37].

Таблиця 3

Пропозиція приватновласницьких земель Селянському банку в українських губерніях в 1907–1910 рр.

Назва губернії	Надійшло пропозицій щодо продажу земель Банку		Оцінка землевпорядними комісіями пропонувані Банку земель		Пропонована середня ціна десятини землі (руб.)	
	Кількість пропозицій	Площа (дес.)	Кількість маєтностей	Площа (дес.)	Вказана власником	Встановлена комісіями
Волинська	199	257114	28	11056	193	148
Катеринославська	125	140994	82	84348	242	240
Київська	108	118964	39	39045	286	243
Подільська	134	73812	49	39354	288	252
Полтавська	121	65581	78	48563	252	228
Таврійська	86	153711	34	53825	148	106
Харківська	80	51557	40	31824	208	183
Херсонська	174	172137	122	129713	241	190
Чернігівська	240	125601	79	60190	173	112

Дані табл. 3 підтверджують, що на Чернігівщині поміщики охоче продавали свою землю банку, що впливало й на середню ціну продажу. За 1906–1910 рр., згідно з даними «Огляду» діяльності Селянського банку, було продано селянам Чернігівської губернії 23486 дес. банківської землі за ціною 4297837 руб. З них 19758 дес. землі було продано одноосібним власникам під хутори й відруби [9, с. 69]. Отже, під хутори й відруби в 1906–1910 рр. пішло на Чернігівщині 84 % проданої землі (у середньому по українських губерніях – 82 % [29, с. 47]), що підтверджує важливу роль діяльності банку в реалізації столипінської аграрної реформи. Ще близько 3 тис. дес. землі було куплено товариствами й громадами [9, с. 69]. Для порівняння зазначимо, що в сусідніх

губерніях – Київській, Полтавській і Харківській за вказаний період було продано селянам відповідно 92829, 80547 і 65888 дес. банківської землі [29, с. 47]. Цей факт слугує підтвердженням низької купівельної спроможності чернігівських селян на початковому етапі столипінських аграрних перетворень.

Хутори й відруби в Чернігівській губернії створювалися на землях сільських громад, на землях Селянського поземельного банку й на казенних землях. Частка площ хуторів і відрубів, які були утворені на землях різних категорій на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи, показана на рис. 2 [39, с. 586–587; 589–590].

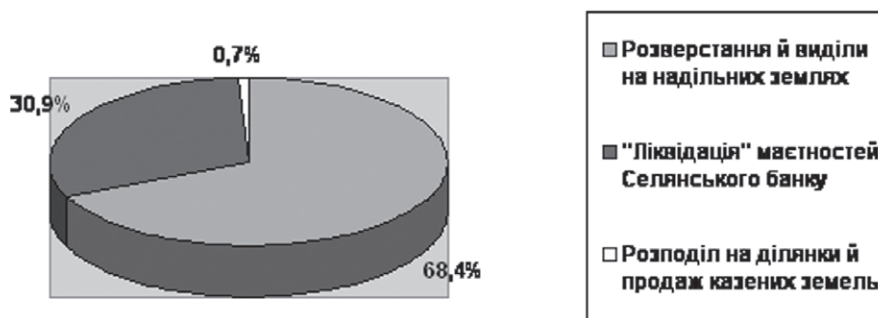

Рис. 2. Частка одноосібних господарств Чернігівській губернії, які були створені на землях різних категорій у роки столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.) (у відсотках до загальної земельної площі хуторів і відрубів)

Як бачимо на рис. 2, на банківських землях у Чернігівській губернії було створено близько третини всіх хуторів і відрубів, що було особливістю регіону, оскільки цей відносний показник був одним з найбільших серед усіх українських губерній (по імперії – 19,1 %). Загальна площа хуторів і відрубів, створених в українських губерніях на землях Селянського банку в 1907–1916 рр. (за даними С. Дубровського), показана в табл. 4 [39, с. 586–590].

Таблиця 4

Площа хуторів і відрубів, створених на землях Селянського поземельного банку в українських губерніях у 1907–1916 рр.

Губернії	Площа хуторів і відрубів, створених на землях Селянського банку (дес.)	Загальна площа новостворених хуторів і відрубів (дес.)	Частка одноосібних госп-в, створених на землях Селянського банку, від загальної площі хуторів і відрубів (%)
Херсонська	77172	641559	12,03
Таврійська	68694	614295	11,18
Катеринославська	33066	874048	3,78
Київська	67487	231471	29,16
Подільська	59965	95265	62,95
Волинська	21139	293656	7,20
Харківська	90172	626424	14,39
Чернігівська	42668	137777	30,97
Полтавська	73209	303343	24,13
По Україні	533572	3817838	13,98

Дані табл. 4 наочно ілюструють діяльність Селянського поземельного банку в губерніях України в роки столипінської аграрної реформи. Згідно з ними, робота

банківських відділень, спрямована на впровадження фермерського господарювання, була найефективнішою в поліському регіоні, у той час як у степових губерніях Південної України «ліквідаційна» діяльність банку була менш активною.

Загальна кількість одноосібних покупців банківських земель упродовж 1906–1910 рр. становила в Чернігівській губернії 2831 особу, серед яких переважали ті, які купували землю в своєму повіті (2471 особа). Кількість покупців з інших повітів становила 252 осіб, а з інших губерній – 108 осіб [10, с. 51]. Чернігівські селяни також придбавали землю в інших регіонах. У приміщеннях повітових землевпорядних комісій були розвішені об'яви, в яких селянам пропонували купувати банківську землю в Поволжі, Криму та в інших віддалених місцевостях [35, арк. 143–144].

Площі маєтностей Селянського поземельного банку, які «ліквідувалися» в повітах Чернігівської губернії за 1906–1915 рр., показані на рис. 3 [37, арк. 68].

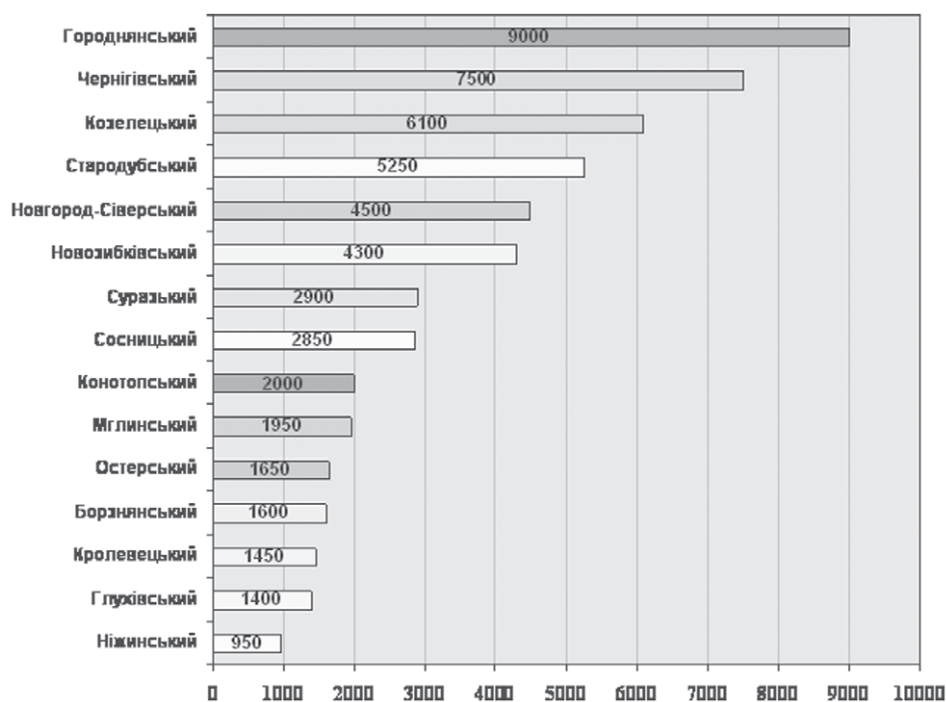

Рис. 3. Розподіл на хутірські й відрубні ділянки маєтностей Селянського поземельного банку в повітах Чернігівської губернії в 1906–1915 рр. (дес.).

Дані на рис. 3 свідчать, що на Чернігівщині «ліквідація» банківських маєтностей у роки століпінської аграрної реформи велася найактивніше в Городнянському повіті, а найменш жваво – у Ніжинському. У той же час у Ніжинському повіті селяни охоче користувалися посередництвом банку для купівлі землі в інших власників. Саме таким чином 931 домогосподарством названого повіту до 1917 р. було куплено 4686 дес. землі [38, арк. 20].

У 1911–1915 рр. розмах операцій Селянського поземельного банку в Чернігівській губернії залишався досить значним, проте масштаби «ліквідації» банківського земельного фонду поступово зменшувалися [14, с. 117]. Попри це, на Чернігівщині в останні роки століпінської аграрної реформи діяльність Селянського банку була однією з найактивніших серед усіх українських губерній (поряд з Харківською). Особливо знизилися темпи «ліквідаційної» діяльності з початком Першої світової війни. Придбання землі Селянським банком за свій рахунок було припинено (за ви-

нятком купівлі землі в підданих тих держав, які воювали проти Росії). Банк устиг у 1914 р. купити на Чернігівщині лише одну маєтність площею в 1 дес. за 300 руб. [12, арк. 4, 44, 96]. У 1917 р. спочатку декретом Тимчасового уряду було призупинено всі банківські операції Селянського банку, а вже декретом Раднаркому РРФСР від 25 листопада (8 грудня) цього року Селянський поземельний банк як такий, що не відповідав інтересам нової влади, було взагалі ліквідовано [40, с. 406].

Будівля Чернігівського відділення Дворянського й Селянського поземельного банку (нині – обласна бібліотека ім. В. Короленка). Початок ХХ ст. Листівка з фото із сайту: www.yandex.ua.

Оцінюючи роль Селянського банку в мобілізації земельної власності в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., не можна не брати до уваги зауваження відомого економіста початку ХХ ст. Б. Бруцкуса про те, що «в питанні щодо належного підбору покупців вільна мобілізація має без сумніву переваги в порівнянні з передачею землі з рук в руки у вигляді державно-правового акту з метою задоволення споживчих потреб». Процес мобілізації землі за банківського посередництва, на думку вченого, мав наслідком перехід землі з рук недбалих господарів (поміщиків) не до випадкових селян, а до тих, хто брав на себе відповідальність перед народним господарством за її належне використання [41, с. 109–110].

Таким чином, Селянський поземельний банк у період реалізації столипінської аграрної реформи відіграв значну роль у процесі перебудови земельних відносин. Банк сприяв формуванню системи приватної земельної власності в Чернігівській губернії, за його сприяння було покладено початок справі перебудови земельного побуту села, яка полягала в пробудженні в сільського населення почуття приватного власника землі. Важливе місце в діяльності Селянського банку під час здійснення земельних перетворень посідала його «ліквідаційна» діяльність, яка полягала в продажу й віддачі в оренду селянам землі з власного банківського фонду. На Чернігівщині процес «ліквідації» банківських земель у роки аграрної реформи був одним з найактивніших серед усіх українських губерній. І хоч у підсумку столипінська аграрна реформа залишилася незавершеною, проте цінний досвід діяльності Селянського поземельного банку, безсумнівно, може бути використаним для нинішнього реформування сфери аграрних відносин.

1. Батури́нский Д.А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский Поземельный банк / Д.А. Батури́нский. – М.: Новая деревня, 1925. – 142 с.; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 600 с.; Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних

- банків в Україні (1861–1918 рр.) / О.М. Краснікова // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 64–69; Опря А.В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні столипінської аграрної реформи в Україні / А.В. Опря. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. ун-т, ред.-вид. відділ, 2006. – 140 с.; Проскуракова Н.А. Крестьянский поземельный банк / Н.А. Проскуракова // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 66–92; Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини ХІХ–ХХ ст. / В.М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С. 111–119.
2. Герасимчук О.М. Діяльність Селянського поземельного банку на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи (1906–1916 рр.) / О.М. Герасимчук // Література та культура Полісся. – Вип. 66. – Ніжин: НДУ ім. М.В. Гоголя, 2011. – С. 130–142.
3. Проскуракова Н. Столыпина реформа: виход из кризиса / Н. Проскуракова // Отечественные записки. – 2004. – № 1. – С. 157–171.
4. Якименко М.А. Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906–1917 рр.: причини, зміст, наслідки / М.А. Якименко // Економіка України. – 1997. – № 8. – С. 62–70.
5. Сидельников С.М. Земельно-крестьянская политика самодержавия в преддумский период / С.М. Сидельников // История СССР. – 1976. – № 4. – С. 24–135.
6. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 289 с.
7. Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка по покупке и продаже земли за 1906–1910 годы. – СПб.: Тип. Гл. упр. уделов, 1910. – [1], 116 с., 82 л., ил.
8. Покупка и продажа земель Крестьянским Банком // Черниговское слово. – 1910. – № 919. – 24 января. – С. 1–2.
9. Олишевец К. Деятельность Крестьянского Поземельного банка в Черниговской губернии / К. Олишевец // Земский сборник Черниговской губернии. – 1912. – № 3. – С. 67–71.
10. Дядиченко А.Н. Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении // Земский сборник Черниговской губернии. – 1914. – Вып. I-й. – Ч. 2. – С. 1–122.
11. Держархів Чернігівської області, ф. 214, оп. 1, спр. 10, 119 арк.
12. Держархів Чернігівської області, ф. 214, оп. 1, спр. 11, 131 арк.
13. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 457, 125 арк.
14. Батурицкий Д.А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский Поземельный банк / Д.А. Батурицкий. – М.: Новая деревня, 1925. – 142 с.
15. Проскуракова Н.А. Крестьянский поземельный банк и столипінская реформа (1906–1916 г.) / Н.А. Проскуракова // Имущественные отношения в Российской Федерации. – 2007. – № 5. – С. 91–98.
16. Проскуракова Н.А. Крестьянский поземельный банк / Н.А. Проскуракова // Отечественная история. – 1998. – №3. – С. 66–82.
17. Дядиченко А. Мобилизация земельной собственности в Черниговской губернии за 1866–1909 гг. / А. Дядиченко // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 23. – 16 августа. – С. 3–6.
18. Экономическая история СССР: [учеб. для экон. вузов] / В.Т. Чунтулов, Н.С. Кривцова, А.В. Чунтулов, В.А. Тюшев. – М.: Высш. школа, 1987. – 368 с.
19. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14.
20. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 793, 122 арк.
21. Именные Высочайшие указы Правительствующему Сенату // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 1–2. – С. 1–41.
22. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 452, 183 арк.

23. Покупка и продажа земель Крестьянским Банком // Черниговское слово. – 1910. – № 919. – 24 января. – С. 1–2.
24. Новые крестьянские земельные товарищества // Черниговское слово. – 1910. – № 936. – 14 февраля. – С. 2.
25. Хутора и отруба // Черниговское слово. – 1910. – № 932. – 10 февраля. – С. 2.
26. Трапезников С.П. Аграрный вопрос и ленинская аграрная программа в трех русских революциях / С.П. Трапезников. – М.: ВПШ, 1963. – 656 с.
27. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 62, 7 арк.
28. Елина О.Ю. Сельскохозяйственные общества России, 1765–1920-е годы: вклад в развитие агрономии / О.Ю. Елина // Российская история. – 2011. – № 2. – С. 27–45.
29. Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі. 1907–1914 / Ф.Є. Лось, О.Г. Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 284 с.
30. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 155, 384 арк.
31. Корреспондент «Черн. Слова», м. Батурин (Конотопский у.) // Черниговское слово. – 1910. – № 911. – 15 января. – С. 3.
32. Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии за 1905 год (По сообщениям корреспондентов). – Чернигов: Тип-я Губ. Земства, 1906. – 395 с.
33. Черниговское отделение Крестьянского Поземельного Банка // Черниговские губернские ведомости. – 1911. – № 57. – 21 июля. – С. 6.
34. Землеустройство (1907–1911 г.). Обзор деятельности Землеустроительных комиссий со времени их открытия по 1 января 1911 года. С приложением статистических таблиц, планов и списков хуторов. – СПб.: Тип-я В. Киришбаума (отделение), 1911. – 150 с.
35. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 23, 176 арк.
36. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 2318, 94 арк.
37. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1205, оп. 1, спр. 36, 91 арк.
38. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 803, 29 арк.
39. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М., Изд-во АН СССР. – 1963. – 600 с.
40. Большая советская энциклопедия: у 30 т. [гл. ред. А.М. Прохоров]. Изд. 3-е. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – Т. 13. – 1973. – 608 с.
41. Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос и аграрная политика / Б.Д. Бруцкус. – СПб.: Право, 1922. – 234 [1] с., табл. – (Экономика, вып. VI).
42. Ликвидационная деятельность местного отделения крестьянского поземельного банка // Черниговское слово. – 1910. – № 1059. – 21 июля. – С. 2.

В статье освещается один из аспектов реализации столыпинской аграрной реформы на Черниговщине (1906–1917 гг.), в частности деятельность Крестьянского поземельного банка по продаже крестьянам собственных банковских земель.

Ключевые слова: Черниговская губерния, аграрная реформа, Крестьянский поземельный банк, «ликвидация» банковских земель, землеустроительные комиссии, хутор, отруба.

The article highlights one aspect of the implementation of the Stolypin's agrarian reform on Chernihiv region (1906–1917), in particular, the activities of the Peasant Land Bank for the sale of own Bank lands to peasants.

The financial side of Stolypin's agrarian reform provided the Peasant Land Bank. The Peasant Bank had to acquire landlord lands and assistance in buying its farmers by providing

loans. The sale of Peasant Bank lands to the peasants titled «liquidation» of bank lands. An assistance in the case of «liquidation» of bank lands was provided by the provincial and district land management commissions, created in 1906–1907. The main objective of the commissions was to promote of the Peasant Bank operations for the sale of the former landlord lands to peasants.

In Chernihiv province «liquidation» works of the Peasant Land Bank estates during the Stolypin's agrarian reform was carried out the most active in Horodnia district and less lively – in Nizhyn one. In 1906–1916 the Bank sold to the peasants of Chernihiv province 42,7 thousand dess. of bank lands for farms and land cuts. After beginning of the First World War the operations of the Peasant Bank on Chernihiv region and throughout the empire declined significantly, and in 1917 the Peasant Bank was eliminated.

As a result, over the years of the agrarian reform on own lands of the Peasant Bank in Chernihiv province about a third of all farms and land cuts was created, this relative figure was one of the largest among all Ukrainian provinces.

Thus, the «liquidation» activities of the Peasant Land Bank during the Stolypin's agrarian reform period occupied an important place in the process of land reforms. On Chernihiv region the process of «liquidation» of bank lands in that time was one of the most active among all Ukrainian provinces.

Key words: Chernihiv province, agrarian reform, Peasant Land Bank, «liquidation» of Bank lands, land management commissions, farm, land cut.

